

DENKEN DELEN¹

het onhoorbare spreken een stem geven

De rode draad van dit artikel is het denken. Bij het uitwerken ervan heb ik vooral gebruik gemaakt van het boek 'Denken' van de Duits/Amerikaanse filosoof Hannah Arendt.² 'Denken' maakt deel uit van een driedelige reeks 'Het leven van de geest', die bestaat uit de boeken 'Denken', 'Willen' en 'Oordelen'. Het boek 'Oordelen' heeft Arendt door haar overlijden niet kunnen afmaken, maar vorig jaar is een uitgave verschenen van haar colleges over 'Kritik der Urteilskraft' van Kant, dat als voorbereiding voor het boek 'Oordelen' wordt beschouwd.

Arendt stelt in 'Denken' vragen over het denkproces. Is het denken vergelijkbaar met een innerlijke dialoog? Vind je het antwoord in jezelf? Wat is de betekenis van het denken? We proberen daarbij de aloude vraag van Pilatus³ te beantwoorden, 'wat is waarheid?'. Maar kunnen we van het denken waarheid verwachten? Of is er een denken zonder taal en zonder waarheid? Wordt onze behoefte om te denken dan gestimuleerd door de zoektocht naar betekenis? Wat is eigenlijk het verschil tussen waarheid en betekenis?

Vervolgens gaan we in op het belang van het delen van gedachten. De filosofie van Arendt wordt bijzonder gekenmerkt door haar aandacht voor het openlijke/publieke delen van het denken. Hoe en waarom zouden mensen een stem moeten geven aan hun innerlijke gedachten? En mogen ze daarbij oordelen?

Tot slot zal ik uitwerken dat zowel het autonome denken als het delen van het denken belangrijk zijn in de zoektocht naar het goede, het ware en het schone.⁴

Hans Tiemersma

¹ Dit is een bewerking van een door de auteur gehouden inleiding tijdens de Filosofieweek die van 10 tot 16 september 2017 gehouden is in het IDZO-huis in Saint-Nectaire.

² Hannah Arendt, Denken, Klement Pelckmans, Zoetermeer, 2012.

³ Johannes 18:38, Gezinsbijbel, p.1059, NBG, Haarlem, 1981.

⁴ De definitieve versie van dit artikel is mede tot stand gekomen dankzij de kritische blik van Chris de Werd, Evert Tolhuijs en Rob Tijdeman. Ik dank hen hartelijk voor hun medewerking.

Een schat die je nergens anders kunt vinden

Aan de jongemannen die voor de eerste maal bij hem kwamen, placht Rabbi Bunam de geschiedenis van Rabbi Eisik, zoon van Rabbi Jekel in Krakau te vertellen. Hem was na jaren van moeite en nood, die echter zijn godsvertrouwen niet aan het wankelen hadden gebracht, in een droom bevolen in Praag, bij de brug die naar het koninklijk slot voert, naar een schat te zoeken. Toen de droom voor de derde maal terugkwam, maakte Rabbi Eisik zich op en trok naar Praag. Maar bij de brug stonden dag en nacht wachtposten en hij waagde het niet te graven. Toch kwam hij elke morgen naar de brug en zwierf daar tot de avond rond.

Eindelijk vroeg de kapitein van de wacht, op zijn gedrag opmerkzaam geworden, hem vriendelijk of hij hier iets zocht of op iemand wachtte. Rabbi Eisik vertelde daarop welke droom hem uit het verre land herwaarts had gevoerd. De hoofdman lachte: 'en zo ben jij, arme drommel, met lompen aan je voeten, dus ter wille van een droom hierheen getrokken. Ja, wie vertrouwt er nu ook op dromen! Dan had ik zeker ook op pad moeten gaan, toen mij eens in een droom bevolen werd om naar Krakau te reizen en in de woning van een Jood, Eisik, zoon van Jekel moest hij heten, onder de haard naar een schat te zoeken. Eisik, zoon van Jekel! Ik zie mezelf al daarginds, waar de ene helft der Joden Eisik en de andere Jekel heet, alle huizen opbreken!' En weer lachte hij. Rabbi Eisik boog, keerde naar huis terug, groef de schat op en bouwde het bedehuis dat de Rabbi Eisik-Rabbi Jekelszoon-sjoel heet. 'Knoop je dit verhaal in het oor', placht Rabbi Bunam hieraan toe te voegen, 'en neem in je op, wat het te vertellen heeft: dat er iets is, wat je nergens ter wereld kunt vinden, en dat er toch een plaats is waar je het vinden kunt.'⁵

⁵ Martin Buber, Chassidische vertellingen, De schat, p. 505, Servire, 1967.

Deel 1: Het onhoorbare spreken

Innerlijke dialoog

Een schat die je nergens ter wereld kunt vinden, en dat er toch een plaats is waar je het vinden kunt. Dichterbij dan je denkt, namelijk daar waar je staat. Het lijkt erop dat Rabbi Bunam verwijst naar het meest eigene van een mens, zich onder andere uitend in het persoonlijke vermogen tot denken en reflecteren. De wereld is immers niet alleen de wereld om je heen, maar ook de wereld in je hoofd. Het denken of poëtisch gezegd: het onhoorbare spreken. Geeft juist die term niet een goede omschrijving van wat er gebeurt als je denkt? Zou je het denken kunnen omschrijven als een innerlijk gesprek?

Plato lijkt daarop te duiden in de dialoog tussen Hippias en Socrates. Socrates stelt de sofist Hippias een eenvoudige vraag: 'wat is het schone in zichzelf?' De geleerde Hippias geeft een welluidend antwoord, maar als Socrates doorvraagt blijkt het voor Hippias moeilijker dan gedacht om een reactie te formuleren. Socrates blijft vragen en tot vijf keer toe blijkt dat Hippias' omschrijving van schoonheid niet volledig of niet ter zake is. Terwijl Hippias ervan overtuigd is dat hij een goede en onderbouwde omschrijving gaf van het schone. Socrates zegt aan het einde van de dialoog:⁶

Mijn beste Hippias, gij zijt toch een gelukkig man! Niet alleen weet ge welke praktijken een mens moet beoefenen, maar bovendien hebt ge die beoefend, en grondig, zoals ge zelf zegt. Stel mij daar tegenover. Men zou zeggen dat ik gevangene ben van een soort demonisch lot. Altijd ben ik op de dool; nooit weet ik een uitkomst; ... [En thuis] moet ik alle mogelijke onaangenaamheden aanhoren vanwege die kerel die me altijd op de toets houdt. Ge moet immers weten dat hij allernauwst met mij verwant is en samen met mij eenzelfde huis bewoont. Zodra ik bij mij thuis terug ben, stelt hij me de vraag, als hij me zo hoort spreken: of ik niet beschaamd ben over schone praktijken te durven disputeren, wanneer het zo klaarblijkelijk en grondig bewezen is, dat ik zelfs niet weet wat het schone op zichzelf wel is.

De kerel die bij Socrates thuis woont en allernauwst met hem verwant is, is Socrates zelf natuurlijk. Het is een metafoor voor de innerlijke dialoog die hij met zichzelf voert. Heeft u thuis ook zo'n vervelende innerlijke meedenker? Zo eentje die je een nacht lang wakker kan houden, omdat je twijfelt hoe je met een situatie moet omgaan of welke beslissing je moet nemen. In essentie stelt Socrates dat er sprake is van een twee-eenheid waarin je samen met jezelf bent. En hij wil het aan zichzelf kunnen uitleggen. Het doet denken aan de categorische imperatief, waarbij men alleen dat kan willen wat als een algemene wet kan gelden. Ofwel: behandel de ander zoals je zelf behandeld wil worden. Het lijkt erop dat Socrates deze eis aan zichzelf oplegt om een goed mens te kunnen zijn.

Voor Socrates is de zoektocht naar het goede, het ware en het schone het doel van de filosofie. Hij is niet zozeer een filosoof die grote kaders schetst, maar veeleer een vragensteller. En als hij 's avonds alleen thuis is, overdenkt hij de discussies met zijn gespreksgenoten en komt steevast tot de conclusie dat de antwoorden hem niet bevredigen. Daarom is hij intussen kritisch geworden: hij weet immers dat veel antwoorden niet de oplossing geven voor het vraagstuk waar hij zich mee bezig houdt. Steevast bewandelt hij dezelfde weg: hij stelt een vraag aan een van zijn gespreksgenoten over een ethisch onderwerp en de gespreksgenoot geeft een antwoord. Vervolgens gaat Socrates doorvragen: wat bedoel je en klopt het ook wat je zegt? Hierbij blijkt dat het besproken onderwerp veel meer facetten heeft dan je op het eerste gezicht zou denken.

⁶ Plato, verzameld werk, vertaald door X. de Win, p.592, Ambo, Antwerpen, 1980.

Zijn gespreksgenoten in frustratie achterlatend lijkt het erop dat antwoorden in het geheel niet mogelijk zijn. Socrates gaat tot het uiterste in zijn zoektocht. Het gaat hem daarbij niet om zijn gelijk, maar om zijn liefde voor het goede, het ware en het schone.

Denken wordt algemeen beschouwd als een krachtig instrument. Een sprekend voorbeeld van het denkvermogen wordt gegeven in de film over de aan de ziekte ALS lijdende natuurkundige Stephen Hawking. In een scene stelt Hawking dat hij geen last heeft van zijn handicap, omdat hij zijn vak op basis van denken uitoefent. Hij is immers fundamenteel natuurkundige die zijn theorieën op wiskundige formules – de zuiverste vorm van denken – baseert. Daarvoor heeft hij de fysieke kracht van zijn lichaam niet nodig. Door de Poolse dichteres Wisława Szymborska⁷ wordt het denkvermogen weer op een andere manier onder woorden gebracht:

*Er bestaat geen zedeloosheid erger dan het denken.
Welig als windbloemig onkruid woekert die vrijpostigheid
in het perkje dat voor madeliefjes was bestemd.*

*Voor lieden die graag denken is niets heilig.
Brutaal de dingen noemen bij hun naam,
bandeloze analyses, liederlijke syntheses,
wild en joelend jagen op de naakte feiten,
wellustig onderwerpen aftasten die gevoelig liggen,
kuitschietende ideeën, op niets zijn ze zo dol.*

*Op een heldere dag of gedekt door de nacht
verenigen ze zich in paren, driehoeken, cirkels.
Geslacht en leeftijd van de partners zijn hier willekeurig.
Hun ogen schitteren, hun wangen branden.
Vriend doet vriend ontsporen.
Ontaarde dochters verderven hun vader.
Een broeder zet zijn jongste zuster aan tot ontucht.*

*Zij zijn belust op andere vruchten
van de verboden boom der kennis
dan de roze billen uit boulevardbladen,
al die in wezen zo simpele pornografie.
In de boeken die hen vermaken staan geen plaatjes.
De enige afwisseling wordt gevormd door bepaalde zinnen
die met een nagel of een kleurpotlood zijn aangestreept.*

*Huiveringwekkend, in hoeveel variaties
met welk een tomeloze eenvoud
het de geest lukt om de geest te bevruchten!
Zulke variaties kent zelfs de Kamasutra niet.*

*Tijdens zo'n rendez-vous wordt de koffie nauwelijks opgeschonken.
De mensen zitten op hun stoel, bewegen met hun lippen.
Elk slaat alleen zijn eigen benen over elkaar,
zodanig dat de ene voet de vloer beroert en
de andere vrijelijk in de lucht blijft bungelen.
Slechts af en toe staat er iemand op, nadert het raam
en begluurt door een spleet in de vitrages de straat.*

⁷ Wisława Szymborska, Einde en begin, vertaling Gerard Rasch, p.256, Meulenhoff, Amsterdam, 2011.

Het gedicht gaat over denken, maar het zal niemand verbazen dat de titel van dit gedicht 'een mening inzake pornografie' luidt. Dan wordt het onoorbaar spreken in plaats van onhoorbaar... Het vermogen van mensen om te fantaseren, voorstellingen te maken en gedachten uit te werken is spreekwoordelijk onbegrensd. A dirty mind is a joy forever⁸. En ook een inquisitive mind – een ontdekkende geest – kan een groot plezier, maar ook een grote frustratie zijn voor de bezitter ervan. We hebben kennelijk een verlangen van nature om de wereld om ons heen te leren kennen en nieuwe ontdekkingen te doen.

Waarheid en betekenis

Nieuwe ontdekkingen kunnen pijnpunten verbergen indien die ontdekkingen problematisch zijn. Een veel voorkomende eerste reactie bij een dergelijke ontdekking of gebeurtenis is dat er waarom-vragen worden gesteld. Op de een of andere manier willen we – ook aan het onverklaarbare – een zin geven. Met deze zingeving proberen we aan gebeurtenissen een naam, een plaats en een verhaal te geven. En lukt het om deze een naam, een plaats en een verhaal te geven, dan wordt letterlijk en figuurlijk een zin gegeven. Maar die zingeving is geen automatisme of vanzelfsprekendheid.

Als mensen vinden we – door de veelheid van indrukken die onze emoties raken – het moeilijk om een goede duiding te geven aan diezelfde emoties. Het leven kan een achtbaan van gebeurtenissen zijn, waarin we op en neer geslingerd worden tussen hoogte- en dieptepunten. We worden hierbij geconfronteerd met gebeurtenissen die bij ons onbeantwoorbare vragen oproepen. We lopen veelvuldig tegen vragen aan die niet zijn te beantwoorden. Bij het neerschieten van de MH17 in 2014 was de schok groot. Familieleden, ooggetuigen, experts, politici en journalisten wisselden elkaar af in het duiden van de gebeurtenis, zonder de waarom-vraag volledig te kunnen beantwoorden. Maar ook iets simpels als het vieren van een 25-jarig huwelijk kan verwondering oproepen over het standhouden van de relatie met ups en downs, in een maatschappij waarin dat niet vanzelfsprekend is. Wat zou het betekenen dat we in situaties verzeild raken die we niet kunnen begrijpen, maar waarvan we tegelijkertijd wel doen alsof we die begrijpen? En wat zegt het over onszelf dat we onbeantwoorbare vragen toch willen beantwoorden?

We pakken nog even terug naar het verhaal van Hippias, die het door Socrates zo moeilijk wordt gemaakt. Socrates blijft doorvragen omdat hij de ervaring heeft dat hij over gesprekken thuis gaat nadenken. Wat zou de reden voor zijn nadenken kunnen zijn?

- Is hij er verbaasd over dat eenvoudige begrippen – waarvan we in het dagelijks leven de betekenis voetstoots aannemen – zo moeilijk onder woorden te brengen zijn?
- Heeft hij de ervaring dat het denken hem verder helpt en een nieuwe wereld voor hem kan openen?

Socrates loopt hier kennelijk tegen het probleem aan dat woorden modellen zijn, die de werkelijkheid die zich voordoet nooit volledig kunnen beschrijven. Rob Tijdeman heeft tijdens de Filosofieweek 2016⁹ laten zien dat je een levenssituatie kunt benaderen in een model, zonder die levenssituatie echter volledig te kunnen omvatten. Ook woorden kunnen ons een eind op weg helpen in de beschrijving van de wereld die ons omringt en van de situaties die zich daarin voordoen, maar zij zullen nooit in staat zijn een volledige omschrijving te geven van wat ons beweegt of bewogen heeft. We kunnen er dichtbij komen, maar het blijft vaak niet meer dan een benadering.

⁸ Oscar Wilde.

⁹ Rob Tijdeman, Kanttekeningen bij het apostolisch gedachtegoed, rubriek Verdieping, 17-1.

Woorden zijn in feite een model. Zou het denken rijker zijn dan de woorden die we gebruiken? We kunnen immers ook in beelden denken en sommigen geven aan in geuren en kleuren, cijfers en formules te denken.¹⁰

Het model of beeld-spraak zou volgens Arendt de kloof kunnen overbruggen tussen de innerlijke, onzichtbare mentale activiteiten en de wereld van de verschijnselen. Modellen zijn dan de draden waarmee het denken zich verbindt met de wereld. Ik werd er vorig jaar mee geconfronteerd toen mijn moeder overleed. De week van tevoren had ik er juist over gelezen. De Grieken maakten gebruik van alledaagse woorden om de abstractie van het denken begrijpelijk te maken. Het woord 'psyche' betekende voor hen de laatste levensadem die de stervende uitademt en werd vervolgens gebruikt als metafoor voor de ziel. Toen ik bij het sterfbed van mijn moeder zat, werd ik mij pas goed bewust van de betekenis van het woord 'ziel': het moeilijk te benoemen eigen en kenmerkende van haar, dat verdween met de laatste ademtocht. Als in een flits werd ik getroffen door de paradox van de ziel: aan de ene kant haar onontkoombare aanwezigheid en aan de andere kant haar vluchtigheid.

Kunnen we de modellen die in ons hoofd huizen omzetten naar begrijpelijke taal? Lopen we hier tegen de paradox aan dat ons denken rijker is dan de mogelijkheden om onszelf adequaat uit te drukken? De Nederlandse filosoof Cornelis Verhoeven stelt¹¹:

Het gebeurt mij minstens een keer per jaar dat ik door alles heen zak. Met alles bedoel ik, als vlijtige verbalist, op de eerste plaats de wereld van woorden, die als een enorm oerwoud woekert op een bodem waarvan op dat moment niet meer duidelijk is of het de wereld is of ook een substraat van woorden. Want het ene woord roept het andere op, leunt er tegenaan en sluit er een verbond mee. Steun vindend bij elkaar wekken zij de suggestie van een doortimmerde werkelijkheid die op zichzelf kan bestaan. Wat zo ernstig en herhaaldelijk gezegd wordt, krijgt de dichtheid van een ding... De onuitsprekelijkheid van zaken die onze verwondering wekken, is niet het gevolg van een tekort aan woorden, maar van een teveel. Onuitsprekelijk is wat verstikt wordt onder een herhaling van woorden uit het verleden. De taal zelf is een barrière, het cliché een obstakel... Juist wat zo goed gezegd is, dat het definitief onder woorden gebracht lijkt te zijn, leent zich alleen nog voor rituele herhaling. Spreken wordt citeren, verwijzen naar nummers in een magazijn. 'Wij betreuren dit ten zeerste', 'wij zijn diep geschokt', 'dit is voor ons een grote bron van verheugenis', zegt de woordvoerder, maar er is niemand meer die bij zulke verklaringen nog aan verdriet of vreugde kan denken... De taal is een omweg naar sprakeloosheid; als er echt iets gebeurt, hebben we niets te zeggen.

Het kan natuurlijk van bescheidenheid getuigen om datgene wat we zeggen te beschouwen als een voorlopige veronderstelling. Maar wat is dan de status van het denken als er kennelijk weinig vastigheid is? Wat resteert er als we ons bewust zijn van de beperking? Verrassend genoeg wordt de beperking dan een versterking van de status van het denken, omdat een menselijke eigenschap tevoorschijn komt.

¹⁰ Cijfers en formules zijn in woorden te vertalen en daarmee equivalent. Zo wordt ook een wiskundeartikel getypt. Beelden en kleuren zijn zeer nauwkeurig in getallen te beschrijven, nauwkeuriger dan de hersenen dat kunnen. Denk aan computerbeelden en kleuren die zijn gedigitaliseerd. Op cd's worden geluiden digitaal omgezet. Niet uit te sluiten is dat ook geur- en tastzin in gelijkwaardige vormen vertaald kunnen worden (Rob Tijdeman).

¹¹ Cornelis Verhoeven, Weerloos denken, p.9-10, Ambo, Baarn, 1982.

Hannah Arendt zegt hierover:

Van het denken waarheid verwachten, betekent dat we de behoefte om te denken verwarren met de drang om te weten. De behoefte van de rede om te denken wordt dus niet gestimuleerd door de zoektocht naar waarheid, maar door de zoektocht naar betekenis. En waarheid en zin zijn niet hetzelfde. De drang om te denken is een zoektocht naar betekenis, maar niet noodzakelijk naar waarheid.¹²

Ofwel, in de woorden van Immanuel Kant:

*Vernunftbegriffe dienen zum Begreifen,
wie Verstandsbegriffe dienen zum Verstehen der Wahrnehmungen.¹³*

In het Nederlands bestaat geen dekkend woord voor 'Verstehen'. Het overstijgt begrijpen in boven-rationele betekenis. Gevoel boven verstand, intuïtie boven tast, genade boven recht.¹⁴ Kant heeft in zijn boek 'Kritik der reinen Vernunft' willen aantonen dat het ons niet zal lukken de wereld in zijn volheid of de waarheid te kennen. Wat wij kennen zijn de verschijnselen zoals wij die persoonlijk kunnen waarnemen. Het zijn de fenomenen die door onze zintuigen worden opgevangen. Dat zal echter nooit de hele waarheid kunnen zijn, omdat die buiten de wereld van ons kenvermogen ligt. Wat wij waarnemen is immers het fenomeen zoals dit zich door onze zintuigen aan ons voordoet, maar we kunnen vervolgens niet weten wat we niet weten. Wat zich buiten onze waar-neming voordoet – de waar-heid – kunnen we niet kennen. Het 'Ding an sich' bevindt zich kortom in de onkenbare onzienlijke (noumenale) wereld. Aan mensen is de wereld van de fenomenen en het denken daarover voorbehouden.

Wat resteert als uitvloeisel van de onzekerheid is een drang om de onwetendheid op te heffen. Het denken stelt ons in staat om bij dit proces behulpzaam te zijn. Het denken wordt dan beschouwd als een instrument¹⁵ om logisch te kunnen redeneren in een zoektocht naar de waarheid, maar mogen dit niet verwarren met de waarheid zelf. Het denken is primair gericht op het geven van betekenis, wat uiteraard geen diskwalificatie is, maar beschouwd moet worden als een typisch menselijk kenmerk. Ook als we de waarheid niet kunnen kennen, kan een gebeurtenis ons treffen. De Duitse priester Angelus Silesius bracht dit onder woorden:

De roos is zonder waarom. Ze bloeit omdat ze bloeit.

Het antwoord op de vraag waarom de roos bloeit – de waarheid – zal in de noumenale wereld verborgen blijven. Ook 350 jaar na Angelus Silesius weet nog niemand een antwoord op de vraag waarom de roos bloeit. Toch zullen waarom-vragen altijd blijven: het heeft zin om waarom-vragen te stellen, ook als we geen antwoord in de richting van de waarheid hoeven te verwachten. Ze openen in het denken een weg op de zoektocht naar betekenis. Arendt stelt dat in onze menselijke conditie het vragen stellen onontbeerlijk is.

*Zouden we ooit ophouden met het stellen van onbeantwoordbare vragen,
dan zouden we de eigenschap kwijtraken om betekenis te geven.¹⁶*

¹² Hannah Arendt, Denken, p.15, Klement Pelckmans, Zoetermeer, 2012.

¹³ Kant, Immanuel. Kritik der reinen Vernunft, AA245, p.323, Anaconda Verlag Köln, 2015.

¹⁴ Evert Tolhuijs

¹⁵ Van dat instrument wordt in de wetenschap gebruik gemaakt. Binnen een model worden afspraken gemaakt waardoor iets wel of niet waar kan zijn (Rob Tijdeman).

¹⁶ Hannah Arendt, Denken, p.97, Klement Pelckmans, Zoetermeer, 2012.

Betekenis van het denken

Het boek 'Denken' gaat over de behoefte van de mens om te denken en te spreken. Het kan gekenschetst worden door het begrip 'the need of reason', de drang naar zingeving. Levende wezens, mensen en dieren, zijn niet slechts in de wereld, ze zijn van de wereld, preciezer gezegd, omdat ze tegelijkertijd subject en object zijn. In het waarnemen nemen ze zichzelf waar. De menselijke conditie roept vragen op:

*Denkende wezen hebben behoefte om te spreken.
Spreekende wezens hebben behoefte om te denken.*¹⁷

Het denken kan hierbij als een innerlijke dialoog beschouwd worden, zoals bij Socrates, terwijl het spreken staat voor het delen van gedachten met anderen. Het is een oneindige lus waarbij het denken het spreken stimuleert en het spreken het denken, waarna de lus van voor af aan begint: het spreken bevordert het denken en het denken bevordert het spreken. Maar waar komt dat verlangen vandaan om te denken en te spreken? De eerste zin van Aristoteles' hoofdwerk *Metaphysica*¹⁸ is:

Pantes anthropoi tou edenai oregontai physei.
Alle mensen verlangen van nature naar kennis.

Een verlangen van nature. Of misschien wel een denken in het verlengde van het verlangen. Ervan uitgaande dat Aristoteles gelijk heeft, is het verlangen natuurlijk. Natuurlijk in de zin dat het bij de aard van mensen hoort. In dit verband is het woord 'aarden' wel opmerkelijk. Het aarden verwijst naar de grond en een kennelijk fundament onder ons bestaan. Het is vervolgens een verlangen naar kennis, wat suggereert dat wij de wereld om ons heen beter willen leren kennen. Anders zou er immers geen verlangen zijn om deze onwetendheid op te heffen. Onwetendheid over het hoe en waarom van de wereld die wij om ons heen horen, zien en voelen en die ons de ene keer verbijstert en de andere keer verwondert. Het verlangen vindt zijn bron dus in de verwondering en verbijstering voor de verschijnselen die zich aan ons voordoen. Die verwondering is niet een einddoel, maar een begin: alle mensen beginnen met zich te verwonderen, maar men moet eindigen met het tegenovergestelde, met iets dat beter is dan de verwondering, zoals het geval is bij het leren.¹⁹ Daarmee zijn we aangekomen bij de volgende stap in ons denkproces: het leren.

Leren en gewoonte

Denken is in relatie tot leren geen vrijblijvende bezigheid, maar daagt ons uit. Denken heeft dan immers geen betrekking op het gewone, maar op speciale situaties die nopen tot nadenken. Het denken gaat dus buiten de gewoonte om. Wie zegt dat iets 'gewoon' is, geeft daarmee impliciet aan dat er verder niet nagedacht of gesproken hoeft te worden. Etymologisch is hiervoor een verklaring. De authentieke persoonlijke levenshouding – eenvoudshalve het karakter – wordt in het Grieks aangeduid met het begrip 'ethos'. Ethos is afgeleid van het Griekse woonst ofwel hazenleger, waarmee het woord gewoonte via woonst en woning samenhangt. In een gewoonte is afwezigheid van denken mogelijk. Immers woning = huis = habitat = habitus = gewoonte = vaste handelingen = niet hoeven nadenken = afwezigheid van denken²⁰. Om zijn plaats te leren kennen heeft de mens – zeker in een zich snel veranderende omgeving – de rede nodig. De gewoonte geeft immers vooral een richtsnoer om met het bekende om te gaan en kan daar met rituelen extra glans aan geven, maar geeft weinig houvast bij nieuwe ontwikkelingen.

¹⁷ Hannah Arendt, *Denken*, p.137, Klement Pelckmans, Zoetermeer, 2012.

¹⁸ Aristoteles, *Metaphysica*, 980 a 21, p.41, Historische Uitgeverij, Groningen, 2002.

¹⁹ Aristoteles, *Metaphysica*, 983 a 13-20, p.47, Historische Uitgeverij, Groningen, 2002.

²⁰ De banaliteit van het kwaad (Hannah Arendt, 1963) is deels gebaseerd op gewoonte.

Gedachte-dingen

Arendt gebruikt de term 'gedachte-dingen' om een duiding te geven van 'een wereld die er nog niet is maar wel kan komen'. Gedachte-dingen stellen ons onder andere in staat om aan een beschaving te bouwen, door vanuit het denken langzamerhand toe te werken naar een meer menswaardige leefomgeving. Deze groeit uit tot een cultuur waarin mensen met uitingen van politiek, kunst, recht, godsdienst, filosofie en wetenschap betekenis geven aan de wereld om ons heen. Met het denken geven we dus op heel verschillende manieren betekenis, niet alleen aan mensen en dingen die ons omringen, maar ook aan de gebeurtenissen die zich daarbij voordoen. Herkennen we hierin onze persoonlijke motivatie om betekenis te geven, ook zonder een antwoord te kunnen geven op de waarom-vraag? In 'Talking to myself' schrijft W.H. Auden²¹:

Gesprek met mezelf

*Onverwacht, eeuwen geleden, was je er opeens
Te midden van de oneindige waterval van schepselen
uitgestort door de natuur. Een willekeurige gebeurtenis, zegt de wetenschap.
Willekeurig, m'n reet! Een groot mirakel is het,
want wie is er niet van overtuigd dat hij bedoeld was?*

Het denken helpt ons om – zoals Socrates al vermoedde – onbeantwoorbare vragen te stellen die mensen verder helpen in de zoektocht naar het goede, het ware en het schone. Volgens Primo Levi is de zoektocht naar zingeving de aard van ons bestaan. Hij schrijft:²²

De overtuiging dat het leven zin heeft, is in elke vezel van de mens geworteld, is een eigenschap van de menselijke natuur.

Het onhoorbare spreken

Gedachte-dingen hebben voornamelijk te maken met de verbeelding en het vooruitziend vermogen van mensen om te zien wat er nog niet is. Een denk-ervaring die tot nu toe niet werd behandeld, is de herinnering. Het is een heel belangrijke denk-ervaring die te maken heeft met de dingen die de zintuigen ooit hebben opgemerkt, maar die ondertussen geschiedenis zijn. Mnemosyne was in de Griekse mythologie de personificatie van het geheugen. Haar negen dochters, de Muzen, beelden allen een bepaalde tak van kunst of wetenschap uit. De herinnering begint met een zintuiglijke waarneming, die in ons brein een herinnering vormt. Vervolgens komt deze ervaring na korte of langere tijd weer terug in het geheugen en resulteert in een verbeelding, in een gedachte-ding. Dat zal ook de reden zijn dat de Muzen de herinnering als moeder hebben. In feite wordt hiermee gesteld dat men eerst een herinnering moet hebben aan een zintuiglijke waarneming alvorens men iets nieuws kan verbeelden.

Ik zal dat toelichten. Nadat we een van onze dochters na de zoveelste onvoldoende erover aanspraken, zei ze dat ze moest nadenken. Hierop antwoordde ik dat ze niet moest na-denken, maar voor-denken. Als je immers pas gaat denken nadat er iets gebeurd is, ben je te laat. Toch is het in ons taalgebruik vanzelfsprekend om nadenken te gebruiken in plaats van voordenken.

²¹ Auden, W.H., Talking to myself, Collected Poems, p.653, Vintage Book, New York, 1976.

²² Levi, Primo, Is dit een mens, p.73, Atheneum-Polak & Van Genneep, Amsterdam, 2009.

Interessant genoeg stelt Arendt in lijn hiermee dat elk denken een na-denken moet zijn. Voordat we bijvoorbeeld kunnen zeggen wat geluk is, zullen we gelukkige en ongelukkige mensen tegengekomen moeten zijn of zelf geluk en ongeluk beleefd moeten hebben. Pas daarna kunnen we ons een beeld vormen over wat geluk is. Voordat we de vraag 'wat is rechtvaardigheid' kunnen beantwoorden, zullen we getuige moeten zijn geweest van rechtvaardige en onrechtvaardige gebeurtenissen.

Zoals Arendt al zei: 'elk denken is een na-denken'. Het belang daarvan komt tot uiting in het door haar aangehaalde citaat van Anselmus van Canterbury die leefde in de 10^e eeuw. Hij sprak over 'tacite secum rationare' ofwel 'het onhoorbare spreken'. Bedoeld wordt het stil met zichzelf redeneren zoals ook Socrates dat deed. Hierbij wordt geprobeerd in het reine te komen met de gebeurtenissen die in het leven van alledag de zintuigen aangesproken hebben en vervolgens voor het geestesoog verschijnen in een poging om verantwoording af te leggen voor die alledaagse gebeurtenissen.

Het moge duidelijk zijn dat dit afleggen van verantwoording – logon didonai – niet ontstaat uit de behoefte naar kennis, maar uit de drang om de gebeurtenissen een naam, een plaats en een verhaal te geven. En lukt het om deze een naam, een plaats en een verhaal te geven, dan wordt betekenis gegeven, waarmee letterlijk en figuurlijk een zin is gegeven. Deze heeft niet alleen een functie naar het verleden toe als rechtvaardiging of leerpunt, maar biedt tevens houvast voor toekomstige gebeurtenissen: het na-denken wekt immers de verbeelding die kan inspireren tot vernieuwing. Aldus beschrijft Arendt het proces van het onhoorbare spreken dat hopelijk leidt tot de wijsheid die de mensen begeren. Mensen die regelmatig in stilte met zichzelf redeneren, zullen de heilzame werking herkennen. Het is voor mij persoonlijk een reden om deel te nemen aan momenten van overdenking en contemplatie tijdens vieringen, erediensten, lezingen, cabaret en wat dies meer zij. Een dergelijke vorm met afwisselend gesproken woord, beeld en muziek over een goed onderwerp helpt mij in ieder geval om de gebeurtenissen in mijn leven een naam, een plaats en een verhaal te geven. Zin aan mijn leven te geven.

Deel 2: Een stem geven

De titel van deze tekst is 'het onhoorbare spreken een stem geven'. In het eerste gedeelte zijn we ingegaan op het onhoorbare spreken, het denken. In het tweede gedeelte wil ik ingaan op het belang om gedachten een stem te geven. Om gedachten te delen zullen we ze moeten uitspreken. Niet alleen, in een kamer, maar voor publiek. Bijvoorbeeld deze inleiding. Die is geschreven aan onze grote tafel in de woonkamer, zonder afgeleid te worden door invloeden van buitenaf. Je moet immers goed kunnen nadenken en je eigen gedachten geconcentreerd kunnen volgen. Al schrijvende houd je uiteraard rekening met de eisen van een goede presentatie – door ethos, logos en pathos te combineren – maar het uiteindelijke voordragen van een tekst in het publiek geeft een extra dimensie. Als schrijver kun je op dat moment immers accenten geven die bij het lezen alleen verloren zouden gaan. Tevens zie en hoor je de non-verbale en verbale reacties uit het publiek die het verhaal diepte geven. Tenslotte is het zelfs mogelijk dat het publiek ideeën van je overneemt, waardoor ze buiten jou om gaan bestaan.

Verhelderend in dit verband is de uitspraak die ik ooit zag in het Picasso-museum in Le Marais in Parijs. Op het affiche zie je Picasso een tentoonstelling openen waar een aantal nieuwe werken van hem worden vertoond. Ook de grote meester is gevoelig voor de reactie van het publiek op zijn werken en hij zegt:

Kunst wordt pas kunst als het publiek er kennis mee maakt.

Al heel lang zijn mensen zich ervan bewust dat samenwerking van groot belang is. Nadat een kind geboren is, wordt zijn wereld steeds groter. Dat begint met de familie, gevolgd door het kinderdagverblijf, de basisschool, de middelbare school, de vervolgopleiding enzovoort. Steeds wordt er een stap verder gezet en leert het kind de grote wereld kennen. Hopelijk ontdekt het daarbij dat zingeving ontstaat in wisselwerking met andere mensen. Aristoteles schrijft in zijn boek *Politica*:

De gemeenschap die volgens de natuur tot stand is gekomen voor het dagelijks leven is dus het huishouden: Charondas noemt haar leden 'ruifgenoten', Epimenides uit Kreta 'trogdelaars'. De eerste gemeenschap van verschillende huishoudens die meer dan alleen dagelijkse behoeften dient is het dorp. Deze nederzetting lijkt op de meest natuurlijke manier in het verlengde te liggen van het huishouden. Sommige mensen noemen dorpsgenoten dan ook melkbroeders en –zusters of kinderen en kindskinderen...

De volkomen gemeenschap die uit een aantal dorpen bestaat, vormt tenslotte de polis. Die heeft een denkbeeldige grens bereikt die bestaat in volledige onafhankelijkheid. Ze is ontstaan om leven mogelijk te maken, maar bestaat voort om goed leven mogelijk te maken. Vandaar dat iedere polis, even goed als de eerste gemeenschappen, van nature bestaat. De polis is het doel van deze andere gemeenschappen, en de natuur van elk ding is het doel ervan; de toestand die het bereikt wanneer zijn wording is voltooid noemen wij zijn natuur... Hieruit blijkt dat de polis behoort tot de dingen die van nature bestaan, dat de mens van nature een gemeenschapswezen is.²³

²³ Aristoteles, *Politica*, 1252 b 10 - 1253 a 1, p.36-37, Historische Uitgeverij, Groningen, 1999.

Aristoteles zegt in dit citaat belangrijke dingen:

- Hij heeft het over het huishouden of oikos, het dorp, de veilige gemeenschap waar we opgroeien. Merk op dat de woorden oikos en economie etymologisch verwant zijn.
- Vervolgens noemt hij de polis, de stad als plek waar de kleine gemeenschappen samenwerken. Merk op dat de woorden polis en politiek etymologisch verwant zijn.
- Hij stelt dat de mens van nature een gemeenschapswezen is.
- De polis bestaat om een goed leven mogelijk te maken. Dat betekent dat het een plek is, waar mensen hun mens-zijn ten volle kunnen ontplooien.
- Ten volle kunnen ontplooien impliceert dat mensen in de polis streven naar geluk.
- Streven naar geluk (eudaimonia) houdt in dat er sprake is van een bewuste keuze.

Uit de woorden van Aristoteles kan afgeleid worden dat het streven naar een zo groot mogelijk economisch nut voor iedereen en winstmaximalisatie (utilitisme) ondergeschikt zijn aan het streven naar geluk. In de polis ligt immers het natuurlijke doel van de oikos. Het zou goed zijn als politici zich daar meer bewust van zouden zijn: het gaat er in de politiek niet alleen om zo pragmatisch en efficiënt mogelijk het landsbestuur in te richten. We leven niet bij brood alleen. Welzijn van mensen is van groter belang dan alleen welvaart. Worden genot en geluk hier niet verward? Gaat politiek ook niet over het goede, het ware en het schone?

Verscheidenheid en pluraliteit

De polis is bij uitstek geschikt om een zinvol leven mogelijk te maken, gericht op het goede, het ware en het schone. We zagen immers dat in de kleine gemeenschap, de oikos, de gewoonte voorrang heeft. Een goede en warme plek om op te groeien, maar mensen willen meer. In de polis gaat de zoektocht naar zingeving verder, omdat het denken daar verdieping krijgt door uitwisseling met anderen. Het is daarmee bij uitstek een plaats waar mensen kunnen leren. Immanuel Kant geeft een beschrijving van het leven in zijn polis:

Een grote stad zoals Königsberg aan de rivier de Pregel, het centrum van het district, met regeringsgebouwen en een universiteit, gunstig gelegen voor de overzeese handel en voor uitwisselingen met aangrenzende als ook verder afgelegen landen, met andere talen en gewoonten – zo'n stad is de juiste plaats voor het verwerven van kennis over mensen en de wereld, zelfs zonder te reizen.²⁴

Hannah Arendt stelt dat de essentie van het menszijn ligt in het aanwezig zijn te midden van andere mensen. Zij gebruikt hiervoor de term inter homines esse²⁵, waarin we het Nederlandse woord 'interesse' herkennen. Pas op het moment dat mensen zich begeven in de polis tussen andere mensen en daar handelen en spreken, ervaren wij onszelf als een persoon. Zij stelt:

De wereld zou, wanneer de mensen er niet met elkaar over spraken [...] een losse verzameling dingen zonder samenhang [zijn].²⁶

²⁴ Immanuel Kant, *Anthropologie in Pragmatischer Hinsicht*, p.XII-XIII, Felix Meiner, Hamburg, 2003.

²⁵ Hannah Arendt, *Vita Activa*, p.20, Uitgeverij Boom, Amsterdam, 1994.

²⁶ Hannah Arendt, *Vita Activa*, p.203, Uitgeverij Boom, Amsterdam, 1994.

Verder zegt ze:

Niets en niemand in deze wereld bestaat zonder voor z'n zijn een toeschouwer te veronderstellen. Met andere woorden, geen zijnde, voor zover het verschijnt, bestaat in enkelvoud; al wat is, is bestemd om door iemand waargenomen te worden. Niet de mens, maar mensen bewonen deze planeet. Pluraliteit is de wet van de aarde.²⁷

Dialogo en common sense

Het tot uitdrukking brengen van wat gedacht wordt in dialoog met anderen is voor Arendt een noodzakelijk verlengstuk van het denken. Begrijpelijk als je je realiseert dat Arendt als Joodse aan den lijve de gevolgen heeft meegemaakt van het dictatoriale nazi-regime, waarin geen dialoog mogelijk was en 'Gleichschaltung' (gelijkschakeling/nazificatie) de norm. Deze situatie was haar voornaamste inspiratiebron om te schrijven over de aard van totalitaire regimes en de banaliteit van het kwaad.

Zij benoemt de dialoog als een zesde zintuig – een gulden middenweg tussen de strikt persoonlijke ervaringen die onze zintuigen en ons denken prikkelen en de onbenoembare werkelijkheid die onafhankelijk van onze zintuigen aanwezig is. De verbinding daartussen – het zesde zintuig – wordt gevormd door een gemeenschappelijke zingeving – een common sense – die ons helpt de beperkingen van onze eigen individuele wereld te overbruggen. Arendt stelt zelfs dat we daarbij de plicht hebben om te oordelen:

Deze sensus communis (HT: common sense) is datgene wat aan het oordeel van ieder van ons appelleert, en het is dit mogelijke appèl dat oordelen hun specifieke geldigheid verleent²⁸.

Het begrip common sense betekent normaal gesproken 'gezond verstand', maar is in dit verband moeilijker²⁹ te vertalen. In de vorige alinea werd de term 'gemeenschappelijke zingeving' gebruikt, wat een meer letterlijke vertaling is. Door middel van het zesde zintuig maken we een – zo u wilt religieuze – verbinding met gedeelde publieke waarden die de individuele waarden overstijgen. 'Er zijn meer hersenen buiten mijn hoofd dan in mijn hoofd,' zou Winnie de Poeh zeggen, zich kennelijk bewust van zijn plaats in het grotere geheel. De kunst is om bewust te worden van het appèl dat publieke waarden op jou als individu doen.

Dialogo en oordelen

De Britse sociologe Tiffany Jenkins gaat dieper in op het begrip common sense in relatie tot kunst. Haar uitspraken³⁰ gelden echter een breder veld dan kunst alleen en zijn algemeen toepasbaar. Ze stelt dat we niet langer praten over de artistieke waarde van kunst uit angst om te oordelen. We leven immers in een pluriforme maatschappij waarin het grote verhaal nagenoeg verdwenen is en veel meningen en weinig algemeen geaccepteerde waarheden zijn. En wie ben ik om een oordeel te hebben over de mening van een ander?

²⁷ Hannah Arendt, *Denken*, p.15, Klement Pelckmans, Zoetermeer, 2012.

²⁸ Arendt, *Over de politieke filosofie van Kant*, Oordelen p.224, Uitgeverij Klement, Zoetermeer, 2016.

²⁹ Het is bekend dat Hannah Arendt – als oorspronkelijk Duitstalige – soms moeite had een goed Engels equivalent voor Duitse begrippen te vinden. De vertaler van 'Denken' vermijdt de term 'gezond verstand', omdat die duidt op algemeen gehanteerde (absolute) waarden, die in de regel zonder weloverwogen dialoog tot stand zijn gekomen. Arendt heeft een dergelijk begrip – gezien haar verleden in Nazi-Duitsland, waar 'gesundes Volksempfinden' maatgevend was – zeker niet bedoeld.

³⁰ Marco Visscher, *Kunst hoort bij ons als de liefde*, Dagblad Trouw, 8 april 2017.

Het gaat tenslotte niet over verifieerbare feiten, maar over persoonlijke gevoelens. We horen het onszelf zeggen: 'over smaak valt niet te twisten. En dan kan het gaan over gevarieerde onderwerpen, van moderne kunst, voedsel en mode tot relaties, euthanasie of sociaal gedrag. Uiteraard kunnen we niet oordelen over wat een ander proeft, maar we kunnen ons wel in de ander verplaatsen.

Klopt het spreekwoord dan nog wel?

- Is het een dooddoener om moeilijke discussies uit de weg te gaan? We hebben immers niet altijd aandacht, tijd en zin om ingewikkelde discussies te voeren.
- De smaak van de meerderheid krijgt veel aandacht in de media, maar is de smaak van de meerderheid altijd de beste? Smaken die afwijken van de algemeen geldende smaak kunnen ons juist op weg helpen een nieuwe koers te vinden.
- Zijn er geen experts die – ieder op hun eigen gebied – wel degelijk in staat zijn om een oordeel te geven? Door de macht van de media dreigen waardevolle waarheden overschreeuwd te worden door meningen.
- Constateerden we eerder niet dat gewoonte en zingeving met elkaar op gespannen voet kunnen staan? De gewoonte doet geen beroep op ons vermogen tot nadenken.
- Getuigt het niet van een verkeerde visie op inhoud en doel van de filosofische discussie? Het twisten in het spreekwoord gaat niet over waarheid, gelijk of ongelijk, maar over zingeving en de zoektocht naar betekenis.
- Twisten suggereert dat er ruzie gemaakt wordt, terwijl het gaat om een dialoog.

Willen we verder komen, zullen we de vraag moeten beantwoorden hoe we respectvol met smaakverschillen omgaan. In de eerste plaats is het daarvoor van belang om onze eigen gedachten goed en volledig te formuleren. Vervolgens is het van belang goed te luisteren. Zijn we in staat om een goede discussie te voeren die gaat over zingeving en betekenis in plaats van gelijk of ongelijk? Jenkins stelt:³⁰

We hebben niet langer vertrouwen in ons oordeel over wat goede en slechte kunst is. Toch kun je het beste met kunst omgaan door erover te discussiëren. Door je mening te uiten toon je respect voor de kunst en voor het oordeel van iemand anders, want anders neem je ze niet serieus. Een oordeel moet niet alleen in je hoofd worden gevormd, maar juist in relatie met anderen. Zo leer je door de ogen van een ander te kijken en bereik je consensus of worden verschillen duidelijk... Bij kunst en politiek moet je dat stemmetje uit je hoofd halen en het met anderen bespreken.

Dat is uiteraard wel spannend, om het stemmetje uit je hoofd te halen en het met anderen te delen. Want je stelt je open voor een oordeel en maakt jezelf kwetsbaar. Het is dus niet de makkelijkste weg. Bovendien kunnen we constateren dat in de wereld van het waarden-pluralisme onmogelijk een objectieve oplossing te vinden is. Waarden kunnen elkaar tegenspreken: liberté en égalité zullen bijvoorbeeld nooit vrijblijvend en in volle omvang gerealiseerd worden zonder ten koste te gaan van elkaar. Filosofie is omgaan met paradoxen. Degenen die in de filosofie een definitieve oplossing zoeken voor de levensvragen, zullen dus teleurgesteld worden. Denken, delen en kiezen zijn nodig om waarden hun waarde te laten houden.

De journalist Jan Postma zegt in Trouw³¹ over Isaiah Berlin:

Het belang van die waarden is geen waarheid die zich laat ontdekken, maar iets wat voortkomt uit de keuzes die mensen maken. Berlin schetste daarmee een staat van morele onzekerheid... die aansluit bij hoe ik de moraal ook ervaar, namelijk als iets wat je tot individu of lid van een groep maakt, niet als iets dat van buiten komt.

De betekenis en de zingeving worden volgens Berlin niet van buitenaf opgelegd, maar komen voort uit de keuzes die mensen maken. Het onhoorbare spreken een stem geven ofwel denken delen is daarmee van wezenlijk belang voor het gehalte van het menszijn. De bronnen van het denken en de inhoudelijke kwaliteit van de discussie dienen dus 'bewaard, beschermd en behoord'³² te worden.

In de huidige maatschappij – die sterk getekend wordt door de macht van de media – lijkt het genuanceerde oordeel, tot stand gekomen na gedegen denkwerk en discussie, dikwijls overstemd te worden in de vloed van magere meningen, makkelijke meerderheden en meelopende massa's. Daarnaast is er een sterke beweging te zien in de richting van het naturalisme: we zijn volgens Swaab en Lamme immers ons brein en hebben geen vrije wil. Maar wordt het unieke van de mens daarmee niet langzaam weggeredeneerd? Is het geen bedreiging van de ethiek? Komt het onhoorbare spreken door genoemde ontwikkelingen niet onder druk te staan? Maken we voldoende tijd om ons oordeel te vormen, te onderbouwen en te delen en nemen we voldoende afstand van de waan van de dag?

Benoemen we het grote verhaal van de zoektocht van de mens nog voldoende? Of is alles gewoon geworden. Niets minder dan de zin van je bestaan vaart immers wel bij de tijd en aandacht die je besteedt aan het vormen en kneden van je persoonlijke visie om deze vervolgens met anderen te delen, met geen ander oogmerk dan bij te dragen aan het goede, ware en schone, dat de maatschappij voor jezelf en anderen tot een menswaardig woonoord maakt.

³¹ Joost van Velzen, Ik ontdekte de kracht van een goed essay, Dagblad Trouw, 15 april 2017.

³² Gelukkig land, gelukkig volk, Jeugdkoorlied Apostolisch Genootschap.

Afsluiting

We komen tot een afsluiting. In het eerste deel heb ik gesproken over de manieren waarop mensen onhoorbaar spreken. Denken is de aard van de mensen. Het autonome proces van het nadenken opent een rijkdom van nieuwe werelden, mits we uit de gewoonte stappen. Zelfreflectie is een deugdzame wijze om te leren. We constateerden daarnaast dat de filosofische zoektocht niet gaat over waarheid maar over zingeving.

In het tweede deel werd betoogd dat het delen van ideeën van groot belang is om onze maatschappij te vormen en tot gedeelde zingeving te komen. Het lijkt er echter op dat er een zekere angst is om te oordelen. In veel gevallen is de primaire reactie dat over smaak niet valt te twisten. Duidelijk is geworden dat daar een risico aan verbonden is. Vanzelf-sprekend dreigt dan synoniem te worden aan vanzelf-zwijgend³³.

Zingeving ontstaat daar waar wij staan. Is daarmee alles gezegd? Ja en nee. We leven in een gedeelde wereld. Als we ons eigen denken en onze eigen vooronderstellingen niet ter discussie stellen en als we niet oordelen over de vooronderstellingen van anderen, dreigt verschraling. Zonder het delen van het denken zou de zingeving – de common sense – wegvallen en het goede, ware en schone van toeval afhankelijk. Het onhoorbare spreken zullen we dus noodzakelijk een stem moeten geven. Tegelijk kunnen we de ultieme bron – het stil met onszelf redeneren – niet wegdenken. Daarmee komen we tot een tweeslag:

- Het wonder van het persoonlijke denken is het startpunt van de individuele mens.
- Gedeelde zingeving is de essentie van het menszijn.

Zo eindigen we waarmee we begonnen:

Knoop je dit verhaal in het oor, placht Rabbi Bunam hieraan toe te voegen, en neem in je op, wat het te vertellen heeft: dat er iets is, wat je nergens ter wereld kunt vinden, en dat er toch een plaats is waar je het vinden kunt.

Breda, 3 januari 2018
© Hans Tiemersma
e-mail: hans.tiemersma@gmail.com

Hans Tiemersma is in het dagelijks leven senior rekenkundig personenschade-expert en gerechtelijk deskundige. Hij vervulde verschillende functies in het Apostolisch Genootschap, waaronder die van voorganger. Vanaf 1990 is hij zich gaan verdiepen in de filosofische vraagstukken. Sinds 2009 maakt hij deel uit van Quo Vadis, een gespreksgroep van filosofie-liefhebbers.

³³ Hans Andreus, Strofen, p.164, Maatstaf. Jaargang 7, Daamen, Den Haag, 1959-1960.